

BADIY TARJIMADA LISONIY TRANSFORMATSIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Ma'rufjon Yo'ldoshev
filologiya fanlari doktori, professor
marufcany@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5239-4804
Annotatsiya

Lisoniy transformatsiya yoki lingvotransformatsiya atamasi tilshunoslikda so‘zlar, iboralar yoki gaplarning semantik, grammatick yoki uslubiy jihatdan o‘zgarishi, boshqa tilga tarjima qilinishi yoki muayyan maqsadlarga moslashtirilishi jarayonlarini ifodalash uchun ishlataladi. Bu jarayon tarjimashunoslik, lingvomadaniyatshunoslik, psixolingvistika, lingvopragmatika, lingvopoetika va boshqa tilshunoslikka oid sohalarda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar:

Lisoniy transformatsiya, lingvotransformatsiya, lingvotransformatsiya turlari, badiiy asar, tarjima.

Abstract. The term linguistic transformation or linguotransformation is used in linguistics to describe the processes of semantic, grammatical, or stylistic changes in words, phrases, or sentences, their translation into another language, or their adaptation for specific purposes. This process holds significant importance in fields such as translation studies, linguistic and cultural studies, psycholinguistics, linguistic pragmatics, linguistic poetics, and other areas of linguistics.

Keywords: Linguistic transformation, linguotransformation, types of linguotransformation, literary work, translation.

Transformasiya ko‘plab tadqiqot sohasida faol qo‘llanayotgan atamalardan biri hisoblanadi. Mazkur atama u yoki bu unsurning muayyan maqsad bilan o‘zgarishga uchrashi, almashishi, qo‘silishi yoxud qisqarishi ma’nosini ifodash uchun qo‘llaniladi. Tilshunoslikda keng ma’noda til birliklarining shakl va mazmun o‘zgarishi sifatida tushuniladi. Bu holat tilning fonetik, leksik-semantik va grammatick tuzilmasida kuzatiladi. Davrga bog‘liq ravishda yuz beradigan o‘zgarishlar tilning ichki tarkibiy tarnsformatsiyasi hisoblanadi. Masalan, mustaqillikdan oldin juda ko‘p so‘zlar rus tilida faol qo‘llangan bo‘lsa, mustaqillikdan keyingi davrda ularning o‘zbekcha muqobillari faollahishib, tilning leksik tizimidagi transformatsiyalarni yuzaga chiqardi. Jumladan, *ministr-vazir, raport-ma'lumotnoma, student-talaba, xolodilniksovutgich, rayon-tuman* va boshq. Sintaktik transformatsiyalar deganda tilning sintaktik qurilishida ro‘y beradigan o‘zgarishlar nazarda tutiladi. “Yaqin-yaqinlargacha Berildi ushbu spravkani falonchiyevga shul haqdakim, haqiqatan ham

*bu o'rtoq shul joyda yashab turadi qabilidagi 20-yillarda rus tilidan andoza olish tufayli paydo bo'lgan, ya'ni shaklan o'zbekcha ma'lumotnomalar yozib kelindi.*¹ Mazkur jumla sintaktik jihatdan o'zbek tili tabiatini va ifoda uslubiga zid bo'lgani bois, bu tarzdagi nusxa ko'chirish asosida tuzilgan sintaktik qurilmalardan voz kechilgan. Davr talabi va ehtiyojlariga ko'ra bunday o'zgarishlar ham lisoniy transformatsiyalar atamasi ostida o'rganilishi mumkin.

Shu o'rinda tilshunoslikda ma'lum bir tildagi ichki transformatsiyalar bilan bog'liq tadqiqotlarning grammatika sohasidan boshlanganligini qayd etish lozim. Uning asoschisi Noam Xomskiy (Noam Chomsky) hisoblanadi.² Noam Xomskiyning sintaktik transformatsiyalar haqidagi qarashlari uning tilshunoslik nazariyasida, xususan, *generativ grammatika* sohasidagi eng muhim konsepsiyalardan biridir. Generativ grammatika tilning sintaktik tuzilishini modellashtirishga asoslangan nazariya bo'lib, u Noam Xomskiy tomonidan 1950-1960-yillarda ishlab chiqilgan. Generativ grammatika tilning universal xususiyatlarini, ya'ni barcha inson tillariga xos umumiyligini qoidalarni aniqlashga qaratilgan yirik nazariy konsepsiya hisoblanadi.

Xomskiy sintaktik transformatsiyalarni tilning sintaktik tuzilishini idrok etish va tavsiflash uchun asosiy vosita sifatida talqin qiladi. Olim 1957-yilda chop etilgan "Sintaktik tuzilmalar"³ kitobida sintaksisni tavsiflash uchun umumiy formal tizimni taklif qilgan edi. Uning nazariyasiga ko'ra, til inson ongida mavjud bo'lgan universal grammatik qoidalarga asoslanadi. Sintaktik transformatsiyalar tildagi tashqi tuzilma (*surface structure*) va ichki tuzilma (*deep structure*) o'rtaqidagi bog'liqlikka asoslanadi. *Tashqi tuzilma* deganda sintaktik qurilmaning talaffuz qilinadigan yoki yoziladigan ko'rinishi, umuman shakliy belgilaringning jami tushuniladi. *Ichki tuzilma* deyilganda sintaktik qurilmaning asosini ifodalovchi mazmun plani nazarda tutiladi. Masalan, "*Talabalar kitob o'qidilar*" va "*Kitob talabalar tomonidan o'qildi*" gaplari bir xil mazmuniy tuzilmaga ega, chunki har ikki qurilma ham bitta ma'noni ifodalandaydi. *Tashqi tuzilma* turli nutq vaziyati, uslub va maqsad ehtiyoji bilan o'zgarib borishi mumkin. Transformatsiyalar *ichki tuzilmani tashqi tuzilmaga* aylantiradi. Xomskiyning fikricha, transformatsiyalar inson tilining universal xususiyatlariga asoslanadi. U tilni o'rganish qobiliyati inson ongida tug'ma ravishda mavjud deb hisoblaydi. Transformatsiyalar esa bu universal qoidalarning turli tillarda qanday ifodalanishini ko'rsatadi. Masalan, o'zbek tilida gapdag'i so'z tartibi (ega-ikkinchi darajali bo'laklar-kesim) boshqa tillardan farq qilishi mumkin, lekin ichki tuzilma universaldir. Noam Xomskiyning sintaktik transformatsiyalar haqidagi qarashlari tilning sintaktik tuzilishini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning nazariyasiga ko'ra, transformatsiyalar ichki tuzilmadan tashqi tuzilmaga o'tish jarayonini tartibga soladi va inson tilining universal xususiyatlarini ochib beradi. O'zbek tili misolida, bu transformatsiyalar so'z tartibi va gap turlarining almashinishida aniq ko'rindi.

¹ Давлат тилида ш юритиш: амалий кўлланма / М. Аминов ва бошк. - Т.: «О'zbekiston nashriyoti» Давлат унитар корхонаси, 2020. 10-б.

² Chomsky, N.A. Transformational Approach to Syntax Transformational approach to syntax / N.A. Chomsky. -Texas, - 1958. -P. 124–158.

³ Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. -М., 1962. -Вып. 2. - С. 412-527.

L.L.Nelyubin o‘zining “Tarjimashunoslik lug‘ati” nomli kitobida transformatsiya so‘zini tarjima jarayonidagi o‘zgarishlar bilan bog‘lab izohlaydi. Unga ko‘ra, transformatsiya tarjima modelida tashqi tuzilmalarni yadro tuzilmalarga aylantirish jarayonidir. Bu tarjima vaqtida matnning bir tildan ikkinchi tilga o‘tkazilishidagi semantik va sintaktik o‘zgarishlarni tavsiflaydi, ya’ni matnning ma’nosini saqlagan holda uni boshqa tilda ifodalash uchun qayta shakllantirish usullarini ko‘rsatib beradi. Bundan tashqari, L.L.Nelyubin transformatsiyani tarjima jarayonida ikki tilli vaziyat uchun muhim vosita ekanligini ta’kidlaydi hamda tillararo leksik, grammatik va stilistik transformatsiyalarning tarjima ekvivalentligiga erishish uchun asosiy amaliyot ekanligini qayd qiladi.⁴

Y.D.Apresyan transformatsiyani “muayyan qoidalar asosida bir iborani boshqa iboraga o‘tkazish amaliyoti” deb ataydi. Boshqacha aytadigan bo‘lsak, transformatsiya bir sintaktik strukturani boshqa bir sintaktik strukturaga o‘zgartirish jarayonidir, bunda qurilmaning semantik asosi o‘zgarmasdan qoladi. Bu jarayon Xomskiyning *generativ grammatika* nazariyasiga ham mos keladi.

Tilshunoslikda transformatsiya usuli analitik jarayonlarning alohida tizimi sifatida Z.Xerris tomonidan keng o‘rganilgan. Z.Xerrisning “Discourse Analysis” deb nomlangan maqolasida⁵ transformatsiya usuli diskursdagi gaplarning formal va semantik ekvivalentligini aniqlash, ularni kanonik shaklga keltirish va matnning kogerentligini tahlil qilish uchun muhim vosita sifatida yoritilgan. U gaplar o‘rtasidagi sintaktik transformatsiyalarni tahlil qilishda formal yondashuvni taklif etadi. Z.Xerrisning transformatsiya usuli diskursning strukturaviy tahlilida muhim yondashuv bo‘lib, u tilshunoslikka oid ko‘plab nazariyalarning rivojiga jiddiy ta’sir ko‘rsatdi.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, lingvotransformatsiya til birliklarining bir shakldan boshqa shaklga o‘tish jarayonini anglatadi. Badiiy tarjimada bu jarayon behad aniq namoyon bo‘ladi. Bunda bir tildagi madaniy konseptlar boshqa tildagi shunday konseptlarga moslashtiriladi. Masalan, turk tilidagi “*Bize ayva piş ağızma düs diye oturmak yakışmazdı*” gapi o‘zbek tiliga “*Bizga olma pish og‘imga tush deb o‘tirish yarashmasdı*” tarzida tarjima qilinadi, bu madaniy konseptlarning lisoniy mosligini, gap tarkibidagi ibora mazmunining har ikki til uchun mushtarak ekanligini ko‘rsatadi. Bunda sintaktik struktura saqlangan, faqatgina leksik transformatsiya ro‘y bergen. Gapdagi frazeologik ibora tarkibida kelgan “*ayva*” so‘zining o‘zbekcha muqobili *behi* bo‘lgani holda iborada “*olma*” so‘zi qo‘llanilgan. Bu mazmunning – ichki tuzilmaning anglanishiga monelik qilmaydi. Meva turining farqlanishi ikki tildagi olam manzarasi bilan bog‘liq xususiy holatlar hisoblanadi.

Sintaktik strukturani muqobillashtirish ham tarjimondan mas’uliyat talab qiladigan jarayon hisoblanadi. Masalan, “- *Marg ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?..*” (“O‘tgan kunlar”) gapi turk tiliga “- *Mergilan’i nasıl buldunuz, bey ağa? -dedi. - Beğendiniz mi yoksa...*” tarzida o‘girilgan. Ko‘rinadiki, o‘zbek tilida bitta gapdekk shakllantirilgan tuzilma turk tilida ikkita gap shaklida berilgan. Mazmun

⁴ Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. М.: Флинта: Наука, 2011. 230.

⁵ Xerris Z. Discourse Analysis. Language, Vol. 28, №1, 1952, -P.1–30.

asliyatdagidan farq qilmaydi, leksik tarkibi ham asliyatdagiga muqobil tanlangan. Biroq sintaktik strukturada turk tili tabiatiga mos transformatsiya kuzatiladi.

“- Mirzakarim aka qizini erga berdimi, eshitdingizmi? Bu savoldan nima uchundir Homidning chehrasi buzildi va tilar-tilamas javob berdi: *- Bundan xabarim bo’lmadi. Gumanimcha, bermagandir.*” (“O’tgan kunlar”) Bu parcha esa quyidagicha o‘girilgan: *“- Mirza Kerim Ağa kızını kocaya verdi mi işittiniz mi?* – diye sordu. Hamid, nedense bu soru karşısında chehresi gülerek ister istemez cevap verme durumunda kaldi: *- Haberim yok. Sanıyorum vermedi.*” Tarjimaga e’tibor berilsa, tarjimon “sintaktik muqobillik” an’anasiga sodiq qolgan. Biroq *“chehrasi buzilmoq”* iborasini *“chehresi gülerek”* (chehresi kulib) tarzida tarjima qilish orqali tasvir mantig’iga zid transformatsiyani amalga oshirgan. Buni oqlab bo’lmaydi, albatta.

Badiiy tarjimada lingvotransformatsiyaning bir necha **turi** kuzatiladi. Eng ko‘p uchraydigan ko‘rinishlari quyidagilar hisoblanadi:

1. Sintaktik va semantik struktura saqlangani holda uning leksik va morfemik tarkibi muqobillariga almashtiriladi. Bunda leksik va morfemik transformatsiya yuzaga keladi. *“Men o’qituvchi+dan so’ra+di+m”* gapi turk tiliga *“Ben öğretmen+e sor+du+m”* tarzida o‘giriladi. Ko‘rinib turganidek, sintaktik va semantik struktura, Xomskiy ta’biri bilan aytganda, tashqi va ichki tuzilmalar aynan saqlangan. Biroq gapning leksik tarkibi o‘zgargan. Shuningdek, chiqish kelishigi qo‘srimchasi bilan shakllangan so‘z ham turk tili qonuniyatiga mos ravishda jo‘nalish (yönelme hal eki) kelishigi bilan tarjima qilingan. *“Bana öyle geliyor ki, gördüklerimi ve işittiklerimi yazmak, gelecek nesillere karşı en büyük vazifemdir.”* (“Saatleri Ayarlama Enstitüsü”) *“Menga shunday tuyuladiki, ko’rgan-kechirganlarım va eshitganlarımni yozmoq kelgusi avlod oldidagi eng buyuk vazifamdir.”* Mazkur gap tarjimasidan ko‘ringanidek, “gelecek nesillere karşı” birikmasi o‘zbek tili tabiatidan kelib chiqib “kelgusi avlod oldidagi” tarzida transformatsiya qilingan.

2. Semantik struktura saqlangani holda sintaktik, leksik va morfemik strukturada transformatsiya holati kuzatiladi. Bu qayta tartiblash yoki pozitsion transformatsiya deb ham ataladi. Ya’ni matndagi til birliklarining tartibi tarjima qilinayotgan til qonuniyatlariga yoki muayyan maqsadlarni ko‘zlagan holda qaytadan tartiblanishi tushuniladi. *“Darhaqiqat, mozoristonda “hayya alal salah” xitobini kim eshitar edi.”* (“O’tgan kunlar”) Romandagi bu gap turk tiliga *“Gerçekten de benimkisi Müslüman mahallesinde salyangos satmaya benziyordu”* (Darhaqiqat, meniki muslimon mahallasida shilliqqurt sotishga o‘xshar edi) tarzida o‘girilgan. Bunda gapning “ichki tuzilma”si saqlangan, lekin “tashqi tuzilma”sida jidday o‘zgarishlar yuz bergan.

3. Leksik transformatsiya. Bunda muayyan so‘zni sinonim, antonim yoki boshqa leksik birliklar bilan almashtirib qo’llash tushuniladi. Tarjima asarlarda leksik transformatsiyadan keng foydalaniladi. *“Poyafzal bozori va uning burchagidagi havli...”* (“O’tgan kunlar”) Mazkur gap turk tiliga tarjima qilinganda leksik transformatsiyaning bir ko‘rinishi o‘rtaga chiqqan: *“Yemeniciler karşısı ve karşı köşesindeki ev...”* Poyafzal bozori turk tilida *“Ayakkabı karşısı”* tarzida o‘girilsa ham bo‘lar edi, biroq *“Yemeniciler karşısı”* tushunchasi turk kitobxoni uchun yaxshiroq tanish hamda asar yozilgan davriga mos ta’bir hisoblanadi. O‘zbek tilidagi *“Qurban hayatı”* tushunchasi diniy bayram, bayram bilan bog‘liq an’ana va urf-odatlarni o‘zida mujassam etsa ham uni *“Qurban bayrami”* deyish ommalashmagan. Shu bois turk

tilidagi “Kurban Bayramı” tushunchasini tarjima qilishda “bayram” so‘zini “hayit” tarzida, uning sinonimi bilan berish maqsadga muvofiq sanaladi.

4. Sintaktik vazifasiga ko‘ra transformatsiya. Bunda so‘z va so‘z birikmalarining sintaktik vazifalarini o‘zgartirish amaliyoti nazarda tutiladi. Shuningdek, faol nutqni nofaol nutqqa aylantirish, oddiy jumlanı so‘roq jumлага, qo‘shma yoki murakab tuzilishga ega gaplarni sodda gaplarga aylantirish, bitta gapni ikkita gap tarzida ifodalash kabilar shu atama ostida umumlashtiriladi. “*Daha sonraki zamanlarda, enstitümüz kurulmadan evvel işsizlikten evde çocukların mektep kitaplarına zaman zaman göz attığım gibi, bazen bütün günüümü geçirdiğim Edirnekapı veya Şehzadebaşı kahvelerinde gazeteleri hatme mecbur kaldığım zamanlarda ufak tefek tefrika parçaları ve makaleleri de okudum*” (“Saatleri Ayarlama Enstitüsü”) “*Keyinroq, institutimiz tashkil qilinmasdan avval, bekorchilikdan uyda bolalarning maktab darsliklarini varaqlab vaqt o‘tkazardim. Ba’zida kun bo‘yi Adirnaqapi yoxud Shahzodaboshi qahvaxonalarida gazeta titkilash bilan mashg‘ul bo‘lgan paytlarimda mayda-chuyda xabar va maqolalarni ham o‘qirdim.*” Turk tilida bitta sintaktik butunlik tarzida shallangan gap o‘zbek tilida ikkita gap shaklida transformatsiya qilingan. Bunday o‘zgarish perceptivlik tamoyiliga asosan amalga oshirilgan bo‘lib, tarjimaning qulay tushunishini ta’minlash maqsadi nazarda tutilgan.

5. Semantik va stilistik transformatsiyalar. Til birliklarining o‘zgartirilishi uchun mazmun va unga mos uslub asos hisoblanadi. So‘z yoki ibora ma’nosining kontekstga qarab o‘zgarishi, masalan, bir tildagi dag‘al birliklar ikkinchi tilga nisbatan yumshoq yoki neytral birliklar orqali o‘girilishi mumkin. Shuningdek, tarjima qilinayotgan birlikning asos tildagi stilistik bo‘yog‘ini ikkinchi tilda tugal berish maqsadi ham muhim sanaladi. Umuman olganda, semantik va stilistik transformatsiyalar deganda, asos tildagi mazmunni to‘laligicha berish uchun ikkinchi tilda amalga oshirilgan transformatsion jarayonlar tushuniladi. “*Zavalı babam, bir türlü önüne geçemediği bu iftiraya üzülür, günlerce ağzını bıçak açmazdı.*” (“Saatleri Ayarlama Enstitüsü”) Bu gapni “*Bechora otam, hech qanaqasiga oldini ololmaydigan bu tuhmatdan xafa bo‘lar, kunlab og‘iz ochmay yuraverardi*” tarzida tarjima qilsa bo‘ladi, lekin mazmun va uslub ijobi uni quyidagicha transformatsiya qilish ma’qul sanaladi: “*Bechora dadam esa el og‘ziga elak tutolmay xunob bo‘lardı. Xafa bo‘lgan kezlari bir necha kun mobaynida hech kim bilan gaplashmay ich-etini yeb yuraverardilar.*” Bunda asliyatdagি semantik-stilistik izchillik va mantiqiy bog‘liqlik to‘la saqlangan.

Tahlil qilingan misollar va aytilgan fikrlarga tayanib aytish mumkinki, lingvotransformatsiya tilning statik emas, balki doimiy o‘zgarib turadigan tizim ekanini ko‘rsatadi. Bu tilshunoslarga tilning tarixiy rivojlanishi, evolyusiyasi va zamon bilan moslashuvini tushunishga yordam beradi. Shuningdek, lisoniy transformatsiya usullari tilning sintaktik va morfologik tuzilishidagi o‘zgarishlarni tadqiq qilish imkonini ham beradi. Bu esa tilning ichki qoidalari va ularning qanday o‘zgarib borishini, so‘z yoki gaplarning qanday qilib bir shakldan boshqa shaklga o‘tib borishini ko‘rsatib beradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, lingvotransformatsiya tilshunoslik uchun tilning tarixiy, strukturaviy, semantik va pragmatik o‘zgarishlarini o‘rganishda muhim vositadir. U tilning dinamik tabiatini tushunish, tillararo ta’sirlarni tahlil qilish, til o‘qitish va zamonaviy texnologiyalarda tilni qayta ishlashda katta ahamityaga ega soha

sanaladi. O‘zbek tili misolida bu jarayon tilning madaniy va ijtimoiy muhitdagi moslashuvini, shuningdek, uning global kontekstdagi o‘rnini ochib beradi hamda universal grammatika qoidalarini tasavvur qilishga yordam beradi.

Адабиётлар

Chomsky, N.A. Transformational Approach to Syntax Transformational approach to syntax / N.A. Chomsky. -Texas, -1958. - pp: 124-158.

Апресян Ю. Д. Трансформационный метод // Лингвистический энциклопедический словарь / Главный редактор В. Н. Ярцева. - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 685 с. - ИСБН 5-85270-031-2.

Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк) / Ю.Д. Апресян. М.: Просвещение, 1966. 305 с., с. 187.

Касевич В. Б. Трансформационно-порождающая грамматика // Элементы общей лингвистики. - М.: Наука, 1977. - С. 101-113.

Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. М.: Флинта: Наука, 2011. 320 с. -С 230.

Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. - М., 1962. - Вып. II. - С. 412-527.

Щерба, Л.В. (1974). Языковая система и речевая деятельность. Москва: Наука.